

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK A KÖNYVTÁRSTATISZTIKAI SZABVÁNYOSÍTÁSHOZ

FOGARASSY Miklós

Az elmúlt év szeptemberében Pécsen a szakkönyvtári és a közművelődési hálózatok központjainak közel félszáz munkatársa a könyvtári statisztika általános kérdéseiről tanácskozott. Ennek az eszmecserének a középpontjában egy, a könyvtárstatisztikáról tervbe vett országos szabvány előzetes, munkadokumentumnak tekinthető javaslata állott. Az adatszolgáltatás és fejlesztés-tervezés mindennapjaiban élő szakemberek hozzászólásai megerősítették azt, hogy az átfogó szabályozás, az egységes elvek és keretek kimunkálása erős szakmai igény. A statisztika könyvtári alapelveit, a felvételek, mérések szabatos fogalmi bázisát keresve: a szakmai tevékenység fontos definícióiban kell egyetértő állásfoglalásra jutni.

Az Unesco 1970 október-novemberében Párizsban tartott közgyűlése – több éves bizottsági munka és a tagállamok képviselőinek élénk vitája után – általános érvényű ajánlásokat fogadott el a könyvtári statisztikai adatközlések nemzetközi szabványosításáról.¹ Az Unesco-ajánlás szövegét az ISO 1972-ben nemzetközi szabvány formában is közzétette, mely 1974-ben lépett érvénybe.² Ez a szabvány a könyvtári felételek és működési alapadatok körében olyan meghatározásokat nyújt, amelyek a vonatkozó országos adatközlések egységesítését és érdemi összehasonlíthatóságát kívánja szolgálni. Még akkor is, ha e statisztikai „szabályok” elemzése alapján úgy ítéljük meg, hogy a felvontatott fogalmi meghatározásokból, számítási kategóriákból, adatsoportokból sok olyan vonatkozás hiányzik, ami a korszerű könyvtár- és tájékoztatásügy átfogó statisztikai regisztrálásához szükséges lenne, igyekeznünk kell az ennek folytán kialakuló nemzetközi statisztikákhoz alkalmazkodni. A több éve történt szabályozások után is fennmaradt nyitott, vitatható kérdésekre az IFLA statisztikai szakbizottság igyekszik választ találni.³ (A nemzetközi szabvány által rögzített mérési és adatértelmezési szempontok kritikus kérdéseire a későbbiekben még visszatérünk.)

Az egységes és koherens adatszolgáltatási rend kialakítása viszont a magyar könyvtári statisztika területén aktuális hazai igényként jelentkezik. Az a helyzet ugyanis, hogy az elmúlt két évtizedben „többágú”, egymásnak csak részlegesen megfeleltethető adatszolgáltatási és -feldolgozási rendszer alakult ki nálunk.

Az eltérések a statisztikai mérések periodicitásában, a feldolgozott adatok értelmezésének, tagolásának körében is mutatkoznak. A legkidolgozottabbnak a közművelődési könyvtárak – azon belül is a tanácsi intézményhálózat – statisztikai információinak területe tekinthető. A magyar könyvtárügynek ebben az ágazatában – a teljes intézményhálózatot átfogóan – minden év végén és minden szolgáltató helyről összegyűlnek azok

a jelentések, melyeket a hálózati központok összesítenek az adatgyűjtéssel megbízott hivatalos statisztikai szerv (az Egyetemi Számítóközpont Statisztikai Osztálya) által készített formanyomtatványokon. Ezeknek az adatoknak nagyobb része (elsősorban a Könyvtárellátó által forgalmazott) ún. központi nyomtatványokról „emelődik át” a statisztikai jelentésbe. Tehát a belső bizonylatok (állománynyilvántartások, munkanaplók, az olvasókról folyamatosan vezetett nyilvántartási ívek), a teljesítménymérés „hát-tér”-apparátusának egysége révén az évenkénti információk itt tekinthetők a leghomogénebbnek. Ezt az egységesítést kívánta szolgálni az az elhatározás is, hogy a szakszervezeti és a tanácsi könyvtárak 1974 óta azonos jelentés-formulával dolgozzanak (igaz, sokszor nem kevés gondot okoz a letéti és a fiókkönyvtári ellátás változatos formációinak mutatóit egységes keretbe vonni).

A szak- és felsőoktatási könyvtárak teljes körében ezzel szemben sokkal nagyobb heterogenitás és a statisztikai regisztrálás több szabályozatlan vonatkozása észlelhető. Csak a könyvtári rendszer gerincét alkotó – százas nagyságrendű – intézményekről van évenkénti adatfelvétel, a szakkönyvtárak teljes köréről csak két-négyéves periódus-ingadozással születtek felmérések (1968, 1970, 1974 és 1978). A kis vállalati szakkönyvtáraktól a nagy tudományos könyvtárainkig terjedő intézményi mezőnyben még a működés olyan tipizálható belső bizonylatainál is, mint az állománynyilvántartások, az alap szolgáltatások –, igen változatos formákat használnak, s a hálózatba nem szervezett könyvtári intézmények körében a módszertani munka és hálózati irányítás egységesítő hatása is hiányzik. Ismét más úton jár az alsó és középfokú iskolák könyvtárainak statisztikája: a fenntartó iskola éves (tanév eleji) adatszolgáltatásán belül szerepel egy, csupán néhány fontos számadat regisztrálására szolgáló rovat.

Ebben az általános és sommás képben talán túlságosan erős hangsúlyt kap a hazai könyvtárstatisztika változatossága, kiegyensúlyozatlansága, pedig a felvételek „tartalmát” befolyásoló fogalommeghatározásokról, magyarázatokról még nem is szóltunk. Olyan jelenségek ezek, melyeknek magyarázata nem csupán a könyvtártípusok jellegéből, feladataiból fakadó eltérésekben rejlik, hanem abban is, hogy mindezideig nem történt meg a könyvtárainkról szóló statisztikai információs rendszer átfogó szabályozása. A statisztikák azt kérdezhették, amire az intézményekből, belső feldolgozási és nyilvántartási rendszereiből következően választ lehetett remélni, de arról, *hogy könyvtárainkban volta-képpen milyen adatok folyamatos gyűjtése és nyilvántartása szükséges* (aminek részletessége és mértéke természetesen az intézmény nagyságától és funkciójától is függ), *nem született szabályozó döntés*. És ezzel visszajutottunk az egységesítés, fogalmak és számítási módszerek hazai szabványosításának feladatához.

Miként lehet és érdemes változtatni? Mindenekelőtt – az egységes magyar könyvtárstatisztika kialakításának céljából – *szakterületek, „ágazatok” fölött álló közös szemlélet kialakításában, egyöntetű, minden intézmény számára szóló adatfelvételi és kérdezési kritériumok létrehozásával*. A vonatkozó szabványosítás, és az ebből következő, feltehetően a következő évtized gyakorlatában érvényesíthető új könyvtárstatisztikai elveknek azonban érdemes lesz elkerülni egy olyasféle „rendteremtési” radikalizmus kísértését, amely az eddig felgyűlt adatgyűjtemények mutatóinak továbbvezethetőségét – az „idősorokat” megszakítva – lehetetlenné tenné. Hiszen könyvtári statisztikánk – minden

változatossága ellenére – elsősorban az állományt, az éves gyarapodást, a kurrens folyóiratok számát, a könyvtári alkalmazottak létszámát érintő közlések körében több fontos folyamatos adatszoportot is tartalmaz. Ezekben a körökben, ahol lehet, a számolási egységek egyöntetűségére illetve, a statisztikákban eddig hagyományos bontásban szereplő dokumentumtípus-csoportok (könyv, időszaki kiadvány, kézirat, egyéb) bővítésére, árnyalására lenne inkább szükség.

Egyértelmű eljárást és pontosítást kíván az is, mit tekintünk olyan *alapedatnak*, amelyet minden könyvtár jelentésében szerepeltetni kell, s melyek azok az ún. *kiegészítő statisztikai mutatószámok*, ahol nyilvántartási és közlési kötelezettség csupán a differenciáltabb, nagyobb intézményeknél észszerű.

A nemzetközi előírások és a hazai gyakorlat

Az Unesco által elfogadott alapidokumentumban és az ISO 2789 számú szabványának élén alapmeghatározások szerepelnek, ezt követi a könyvtártípusonkénti csoportok definíciója és a statisztikai jelentésekben – nemzetközileg – megkívánt adatok leírása, illetve a vonatkozó számítási egységek rögzítése. Mivel a hazai könyvtári rendszerben az alapjogszabályok az intézmények öt fő típusát (nemzeti, felsőoktatási, szak, közművelődési és iskolai könyvtár) rögzítik és ezek a kategóriák a nemzetközi kívánalmaknak megfeleltethetők, a továbbiakban csupán a fogalmak és adatközlési szabályok néhány olyan részleteivel foglalkozunk, melyekben az eddig nálunk szereplő meghatározások és az internacionális elvek között eltérés mutatkozik, illetve ahol az adaptálásnak egyben „értelmezéssel”, pontosítással is együtt kellene járnai.

A nemzetközi szabvány élén mindjárt olyan kulcskérdés szerepel, melynek megválaszolása elől – meggyőződésem szerint – a magyar könyvtárügyben sem szabad kitérni: „*mi a könyvtár?*”, melyek azok az intézmények, melyek könyvtári statisztikában (és címtárakban) szerepelnek, illetve szerepelniük kell. A nemzetközileg elfogadott, a „szükséges és elégséges” feltételeket rögzítő definíció a következő: „Könyvtárnak tekintendő – elnevezésétől függetlenül – nyomtatott könyvek és időszaki kiadványok és más – grafikai, audiovizuális – dokumentumok rendezett gyűjteménye, amelyek tájékoztatási, kutatási, oktatási és szórakoztatási (művelődési) hasznosítását személyzet szolgáltatásai segítik elő”. A formula meglehetősen tágas, – lényegében a rendezett gyűjteményt, a könyvtári személyzetet és a szolgáltatás legáltalánosabb meglétét tekinti kritériumnak. Adaptálásánál azonban felmerülhet az a kérdés, hogy épp e tágasságból következően (mert sem a gyűjtemény minimális méretére, sem helyiségére, a személyzetnek főfoglalkozású könyvtárosra történő „szűkítése” nem szerepel a megfogalmazásban) nem tartósítja-e statisztikai felvételeink bizonytalanságának azt az állapotát, amelyet éppen megszüntetni szeretnénk? Mert például szakkönyvtári statisztikáinkban – a teljeskörű felvételek esetén – azért is változik az intézmények mennyisége, mert a „könyvtárként való minősítés” voltaképpen a jelentésszolgáltató (a fenntartó és felügyeleti szerv) pusztá belátásán, szándékán múlik. És vajon – ismét saját gondjaink szemszögéből mérlegelve – mennyire oldja meg a tájékoztatási egységek (pl. a vállalati szakkönyvtárak mellett kiala-

kult különféle dokumentumtárak) gyűjteményeinek, személyzetének, munkájának egyértelmű regisztrálásának feladatát ez a tágas definíció? Nyitott kérdések ezek, melyekre a kialakítandó szabvány munkálatai, vitái során mindenképpen meg kell felelni.

A nemzetközi szabvány logikájában is megmutatkozik, hogy a Könyvtárnak minősíthető intézmény fogalmától a könyvtárak „számának” meghatározásáig csak mintegy „kerülő úton” lehet eljutni. Az Unesco-ISO statisztikai előírás következő két bekezdése ugyanis áttételes választ vár arra az alapvetőnek és evidensnek látszó kérdésre, hogy egy országban „hány könyvtár van?”. Két formális alapegységet rögzít: az „igazgatási” (irányítási, szervezeti) egységeket és a „szolgáltató helyek” egységeit. Az előbbi esetben még az is bizonytalan, hogy a hazai könyvtári szervezetek, intézmény irányítási formációk változatos valóságából kiindulva milyen nyelvi értlemezés felé hajoljunk. Itt ugyanis az eredeti szabványszövegben „adminisztratív egységről” (administrative unit) van szó, mely vagy egyetlen, önállóan működő könyvtárat, vagy a „könyvtárak egy csoportját” jelenti, de mindenképpen: közös „igazgatás vagy közös irányítás alatt” (under a single director or a single administration). A szervezeti, ügyintézési, irányítási egység nem kétséges olyan esetekben, mint a városi – kerületi – könyvtári ellátórendszerek, de pontosítást és példákkal való alátámasztást igényel – mondjuk – az egyetemi és tanszéki könyvtárak viszonylatánál.

Míg az igazgatási-irányítási egység fogalmát a mi könyvtári statisztikáink nem ismerik, a „szolgáltató helyek” hazai definíciója a közművelődési adatszolgáltatások jelentőslapján évek óta szerepl, szellemében és tartalmában azonos módon a nemzetközi ajánlással. A feladat ebben az esetben is abban áll, hogy az „eltérő helyeken” („in separate quarters” – ahogy az eredeti szöveg mondja) az olvasóknak – használóknak – nyújtott szolgáltatási pontok alapvető kritériumát, a „térbeli elkülönülést” megfelelően értelmezve a szakkönyvtári ellátóhelyekre is alkalmazni tudjuk. Hiszen ennek a kritériumnak az alkalmazásánál nemcsak az „eltérő épület”, hanem (pl. egy egyetem nagy épületkomplexusán belül a tanszéki könyvtárak esetében) a szó alapvető értelmében vett fizikai „különállás” is mérvadó lehet.

A könyvtári statisztikák megalapozásának másik igen fontos és ugyancsak kényes feladata az *állomány és a gyarapodás* „számolási eljárásai”-nak meghatározása. Különösen azért lenne sürgető ebben a kérdésben rendet teremteni, mert a nem-hagyományos dokumentumok körében nálunk is igen elasztikus a nyilvántartási, számítási és közlési gyakorlat. Sajnos a nemzetközi szabvány óvatos – és némiképp következtelen – konzervatív megoldást rögzít. Alapdefinícióinak körében ugyanis csupán két számítási egységgel találkozunk – a fizikai egységként értelmezett (és a tékázott dokumentumokra is kiterjesztett) kötet, valamint a bibliográfiai egységként használt cím fogalmával. A későbbiekben viszont a statisztikai jelentésben előírt adatok körében mégis szerepeltetnek három további egységfogalmat: a polcfolyómétert, a tekercset (a mikrofilmeknél) és a fizikai egységet (a mikrodokumentumoknál). Azt azonban nem rögzítik – csupán az előírás gondolkodásmódja, szelleme jelzi –, hogy a könyvtári állomány mennyiségi mérésénél a „fizikai egység” fogalmának az általánosítása, kiterjesztése ajánlatos. Hiszen magát a „kötet” fogalmát is gyakorlatias észszerűség, a prakticitás segítette érvényre jutni. A hagyományos könyvtári dokumentumoknál – az eddigi gyakorlattal és a nemzetközi

szabvánnyal összhangban – a kötet fogalmát megtartva, a speciális kiadványok (térképek, kéziratok, hangzó, vizuális és audiovizuális dokumentumok) típusonként részletezett csoportjainál pedig ennek a „fizikai (pontosabban: raktározási) egységnek” a minél részletesebb és pontosabb definíciójával lehetne csak egységes nyilvántartási szabályokat és mérési módokat iniciálni. A nemzetközi szabvány adaptációjának és részletes „továbbbontásának” mintapéldája lehet a Német Szövetségi Köztársaságban több éves bizottsági munkával létrehozott könyvtárstatisztikai szabvány vonatkozó definíciócsoportja.⁴ Ez a DIN 1425 számú, 1979 elején érvénybe lépett német szabályozás az állományadatok körében a könyvek és az időszaki kiadványok mellett több nagy főcsoportban nagyon részletes tagolást is hoz mindazokról a könyvtári anyagokról (kivéve a szakkönyvtárak kéziratait, gépiratait), melyek a mi statisztikáinkban egyszerűen az „egyéb” dokumentumok nagy összefoglaló csoportjaiba kerülnek (egyéb nyomtatványok: térképek, szabványok, szabadalmak, kották, speciális nyomtatványok, képanyagok, képanyagok, mikroformák; audiovizuális anyagok: hanglemezek, magnetofonszalagok, diák, transzparenszek, filmek, videoszalagok, képlemezek, eszközkombinációk; játékok). Nem azért utalunk erre az eljárásra, mintha a német szabvány dokumentumtipológiája és csoportalkotása támadhatatlan lenne, inkább azért, mert gyakorlatias és előrettekintő: számot vet ezeknek az információhordozóknak a rohamos növekedésével, és számontartásukra értelmes kereteket jelöl ki.

Visszatérve az állományegységek számítási módjára, a nemzetközi szabványnak az a követelménye, hogy a gyűjtemény egészéről és a gyarapodásról szóló közlések fő részeiben kötet (állományegység), cím és polcfolyóméter szerinti, tehát három szempontból is kell adatot közölni, hazai gyakorlatunkban aligha lesz érvényesíthető. Különösen a „cím” – a bibliográfiai egység – állománystatisztikai fogalmának adaptálása ütközik akadályokba. Állománynyilvántartási gyakorlatunk erre nem ad lehetőséget, ilyen célú módosítása nem látszik észszerűnek. Ugyanakkor: a polcfolyóméterenkénti számításnak nincs akadálya. (Az említett NSZK szabvány ugyancsak elhagyja a címek szerinti számlást és a fizikai egység és a polcfolyóméter kettős adatára építi a mérést.)

A jelenlegi magyar könyvtárstatisztikában kevés a pénzügyi vonatkozású adat. A közlések tartalma is eltérő a közművelődési és a szakkönyvtári adatgyűjtéseknél. Az előbbi esetben a tárgyévben az „állománygyarapításra fordított összeg” nem tartalmazza sem a folyóiratok, sem az ún. csoportos leltárkönyvekben nyilván nem tartott, egyéb különgyűjteményi anyagok beszerzésére fizetett költségeket. Ezzel szemben a szakkönyvtári statisztika minden gyarapítási kiadást (az időszaki kiadványok beszerzésére fordított összegeket, a más intézményektől rendelt fordítások költségeit) is együttesen, egyetlen számadatban kívánja közölni.

Az Unesco-ISO előírás az utóbbi értelmezéssel egyezik, az „évi beszerzés” értelmezéseként az összes könyvtári tétel költségét kéri. És egyértelműen kiadásokról olvasunk, tehát ez a pénzügyi mutatószám nem tartalmazhatja az ajándékként, kötelempéldányként állományba vett egységek értékét. Ezen túlmenően: ha előre kívánunk lépni abba az irányba, hogy statisztikáink a könyvtári munka gazdaságosságáról részletesebb információkat, elemzési, összehasonlítási alapadatokat nyújtsanak, a szabvány kialakításánál – a nemzetközi kívánalomnak megfelelően is – a „működési kiadások” teljes évi összegét illetve

a gyarapítási költségek mellett a „személyi kiadások” részadatát is szükséges lesz bevezetnünk. Még a nem önálló gazdálkodási intézményekben is meg lehet találni annak a módját, hogy a könyvtári pénzügyi ráfordításoknak legalább ezeket a fő mutatóit el lehessen különíteni.

Míg a működési feltételek – a helyiségek, állományok, gyarapítás, személyzet – terén viszonylag optimális és egységes szemléletet és kívánalmakt lehet rögzíteni, a könyvtári statisztikának a működési, szolgáltatási adatok, a teljesítmények mérése terén nagyon józanul kell ismernie önnön határait. Az semmiképpen sem lehet cél, hogy olyan regisztráló eljárásokat kívánjunk meg, melyeknek munkabefektetése sokkalta nagyobb, mint a hozadék, a gyűjtött adatok információs értéke. A szabadpolcos – dokumentum és a használó kötetlen érintkezését szolgáló – könyvtárban pedig szinte lehetetlen is megoldani a használatról adott tudósítást. Az olvasók, a könyvtárlátogatók és kölcsönzések „klasszikus” működési adatai mellett viszont kialakultak a szolgáltatásoknak olyan mérhető területei, melyeket – talán éppen megragadható egzaktságuk miatt is – a nemzetközi statisztikai előírások a részletezett és összehasonlítható adatok között tartanak számon. Mindenekelőtt a könyvtárközi kölcsönzés terén: a nemzetközi szabvány külön kívánja a „kapott” és a „teljesített” kérések számának közlését, s az utóbbin belül viszont az eredetiben és a másolatban szolgáltatott tételeket. A reprográfiai szolgáltatások adatai egyébként – hazai gyakorlatunkkal ellentétben – jelentősen részletezettek: az olvasóknak közvetlenül szolgáltatott másolatok és a könyvtárközi kölcsönzés reprográfiai vonatkozásainak külön számlálása mellett a könyvtárak által készített fotó- és mikromásolatokról különálló adatokat is előír az Unesco kérdőíve.⁵

A tájékoztató szolgáltatások egyéb formáiról – eseti bibliográfiák, fordítások, témafigyelések, referátumok stb. – semmiféle támpontot nem kapunk a nemzetközi szabályzatban. A szakkönyvtári adatszolgáltatásainkban ilyen jellegű rovatok szerepeltek ugyan a korábbi években, s a nagyobb közművelődési könyvtárak is készítettek – más jellegű – számszerű táblázatot bibliográfiai tevékenységükről, az egyöntetű és következetes eljárást talán itt a „minőségi” és a „mennyiségi” szempontok helytelen keveredése is hátráltatta. Az a külföldi példákban szereplő számlálási mód, mely (a kért, feldolgozott) témák száma, illetve bibliográfiai jellegű munkáknál a feldolgozott tételek, fordításoknál az oldalak száma szerinti kettős vetületben próbálja megragadni az ilyen irányú munkák volumenét, kénytelen eltekinteni az így készült termék jellegétől. Amiként az olvasók számának országos halmazában is egy egységként szerepel a kutató-fejlesztő munkát végző tudós és a népszerű irodalmat kölcsönző olvasó, úgy a tájékoztató szolgáltatás aktív formáinak mérésében is egyöntetű alapegységek általánossá tételével lehet statisztikai mérésrendszert létrehozni.

Összegzésül

A hazai és nemzetközi statisztikák közötti eltérések néhány lényegesnek vélt pontja kiemelésével kívántuk illusztrálni és konkretizálni, hogy az új magyar statisztikai alapidokumentum nem lehet mechanikus adaptáció, de nem is hagyhat nyitva – a könyvtári

tevékenység számszerű tükröztetését érintő – alapkérdéseket. A jelenlegi helyzetben a nemzetközi elvárásoknak nem tudunk megfelelni, nem ítéltjük koherensnek hazai adatrendszerünket, sem szellemileg kellően megalapozottnak a tetemes könyvtári energiát lekötő és hasznos felvételeket. A többágú statisztikák az évek során megkövültek, s egyszerre sok is kevés is, amit kapunk, – reménykedve és szkepszissel nyúlunk vaskos országos táblázatos anyagaink után. A könyvtári statisztika rejtett neuralgikus szakmai ügy, szinte minden könyvtárvezető, hálózat, irányító szerv él velük. Nemcsak érényeit érzékeli, hanem hiányosságait is tapasztalja. A könyvtárügyben is ki kellene heverni azt a félelmet, melyet talán az keltett – és kelt ma is – a statisztika iránt, hogy a pusztá mennyiségi ellenőrzés mechanikus eszközeként használják. A kérdést körültekintően kell rendezni –, ahol módunkban áll: a nemzetközi formákhoz, módszerekhez kell igazodnunk, ahol nem: a saját hagyományainkat kell egységesíteni. Ez kell, hogy a hazai szabványosítás egyik fontos, soron következő lépése legyen.

JEGYZETEK

1. Recommendation concerning the international standardization of library statistics adopted by the General Conference at its sixteenth session. (Paris, 1970.) Unesco. 19 p. (Négy nyelvére kiadás.)
2. International library statistic. International standard. First edition. Genf, 1974. ISO. 5 p.
3. HOCHGESAND, K.: Note on the revised Unesco statistical questionnaire on libraries c. előadása az IFLA 1978-ban tartott 44. kongresszusán.
WILLIEMS, Joel: Proposed revision of selected section of Unesco questionnaire on statistics of library – 1974 c. előadása az IFLA, 1977-ben tartott 43. kongresszusán.
4. Bibliothekstatistik. DIN 1425. Berlin, 1978. 19 p.
5. Unesco. Questionnaire on the statistics of libraries. 1977. Paris, 1978. 4 p. 5 lev.

Ízelítő

Horst Kunze: Alles für das Buch c. könyvének illusztrációiból